

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXXIX

P R E S I D E N C Y

Book 14

VLADAN ĐORĐEVIĆ

ON THE OCCASION OF THE 176th ANNIVERSARY OF HIS BIRTH

BELGRADE 2020

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXXIX

ПРЕДСЕДНИШТВО

Књига 14

ВЛАДАН ЂОРЂЕВИЋ

ПОВОДОМ СТО СЕДАМДЕСЕТ ШЕСТ ГОДИНА ОД РОЂЕЊА

БЕОГРАД 2020

Организациони одбор
академик Владимир Кањух
академик Радоје Чоловић
дописни члан Мира Радојевић
дописни члан Јован Делић
Вера Бајићина, секретар

Рецензенти
академик Василије Крстић
академик Нада Милошевић Ђорђевић
академик Миодраг Чолић
академик Љубодраг Димић
проф. др Душан Иванић
проф. др Горан М. Максимовић

Главни уредник
академик Зоран Кнежевић

Уредници
академик Владимир Кањух
академик Радоје Чоловић
дописни члан Мира Радојевић
дописни члан Јован Делић

Издавач
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Технички уредник
Никола Сивановић

Лектура
Младенка Савичић

Коректура
Рајка Павловић

Дизајн корица
Драјана Лацмановић–Лекић

Штампа
Службени гласник, Београд

ISBN 978-86-7025-888-4

Тираж 400 примерака

© Српска академија наука и уметности, 2020.

С А Д Р Ж А Ј

Реч уредника.....	9
Василије Ђ. Крестић: <i>Владан Ђорђевић и Српско учено друштво</i>	11
Vasilije Đ. Krestić: <i>Vladan Đorđević and the Serbian Learned Society (SLS)</i>	17
Вељко Тодоровић: <i>Владан Ђорђевић и српска војска</i>	19
Veljko Todorović: <i>Vladan Đorđević and the Serbian Army</i>	35
Вељко Тодоровић, Јово Зељковић: <i>Владан Ђорђевић и историја Српској војној саниџерији</i>	37
Veljko Todorović, Jovo Zeljković: <i>Vladan Đorđević and the History of the Serbian Medical Corps</i>	52
Радоје Чоловић, Владимир Кањух: <i>Владан Ђорђевић и Српско лекарско друштво</i>	53
Radoje Čolović, Vladimir Kanjuh: <i>Vladan Đorđević and the Serbian Medical Society</i>	68
Радоје Чоловић: <i>Прикази, предавања и дискусије др Владана Ђорђевића на састанцима Српској лекарској друштва</i>	71
Radoje Čolović: <i>Dr Vladan Đorđević's Presentations, Lectures and Discussions at the Serbian Medical Society Meetings</i>	80
Зоран Вацић: <i>Народна медицина у Срба написао др Владан Ђорђевић</i>	81
Zoran Vacić: <i>Narodna medicina u Srba by Dr Vladan Đorđević</i>	103
Радоје Чоловић: <i>Владан Ђорђевић иницијатор и оснивач „Српској друштва за приватну помоћ рањеницима и болесницима“ (Српској друштва Црвеној крсти)</i>	105
Radoje Čolović: <i>Vladan Đorđević, Initiator and Founder of „The Serbian Society for Private Assistance to the Wounded and Sick Soldiers“ (Serbian Red Cross Society)</i>	116

Гордана Лазаревић: Улога др Владана Ђорђевића као уредника и власника часописа Отаџбина у развоју здравствене културе.....	117
Gordana Lazarević: <i>Vladan Đorđević's role as the editor and owner of the journal Otažbina in building a culture of health</i>	136
Зоран Ваџић: Реформа помоћи сиромашнима – допринос Владана Ђорђевића	137
Zoran Vacić: <i>Reform of help to the Poor – Vladan Đorđević's Contribution</i>	150
Радоје Чоловић: Др Владан Ђорђевић, први почасни доктор медицинских наука Универзитета у Београду	153
Radoje Čolović: <i>Dr Vladan Đorđević, the first Honorary Doctor of Medical Sciences of the University of Belgrade</i>	164
Зоран Ваџић: „Мизерија практичној животи“ Владана Ђорђевића	165
Zoran Vacić: <i>Vladan Đorđević's "Misery of Practical Life"</i>	184
Борис Милосављевић: Породица и порекло Владана Ђорђевића	185
Boris Milosavljević: <i>Vladan Đorđević's Family and Background</i>	203
Драган Симеуновић: Полемика др Владана Ђорђевића са српским социјалистима о „сиротињској болници“ и радничком питању	205
Dragan Simeunović: <i>The Polemic of Dr Vladan Đorđević with Serbian Socialists About "the Hospital for the Poor" and the Labour Issue</i>	237
Мирослав Перишић: Дипломатски дани Владана Ђорђевића у Атини	239
Miroslav Perišić: <i>Vladan Đorđević's Diplomatic Service in Athens</i>	251
Петар В. Крестић: Шест писама Стојана Новаковића Владану Ђорђевићу 1893. године	253
Petar V. Krestić: <i>Six Letters that Stojan Novaković sent to Vladan Đorđević in 1893</i>	270
Славенко Терзић: Балкански хоризонти Владана Ђорђевића	271
Slavenko Terzić: <i>Balkan Horizons of Vladan Đorđević</i>	292
Милић Ј. Милићевић: Државне и друштвене промене за време председништва Владана Ђорђевића (октобарској режима) 1897–1900. године	293
Milić J. Milićević: <i>State and Social Changes During the Presidency of Vladan Đorđević (October Regime) 1897–1900</i>	306
Војислав Г. Павловић: Конкордатско питање за време владе Владана Ђорђевића	307
Vojislav G. Pavlović: <i>The Concordat Issue During the Government Led by Vladan Đorđević</i>	319

Владимир Јовановић: <i>Владан Ђорђевић и Ивањдански атентат</i>	321
Vladimir Jovanović: <i>Vladan Đorđević and the Ivandan Assassination Attempt</i>	340
Ђорђе Ђурић: <i>Владан Ђорђевић и Јован Жујовић, њихов политички судбина два разочарана обреновићевца</i>	343
Đorđe Đurić: <i>Vladan Đorđević and Jovan Žujović, the Political Destiny of two Disillusioned Supporters of the Obrenović Dynasty</i>	360
Јован Делић: <i>Владан Ђорђевић у науци о књижевности</i>	363
Jovan Delić: <i>Vladan Đorđević and the Science of Literature</i>	377
Душан Иванић: <i>Владан Ђорђевић и српски реализам</i>	379
Dušan Ivanić: <i>Vladan Đorđević and Serbian Realism</i>	385
Љиљана Костић: <i>Аутобиографски и поезијски дискурс Владана Ђорђевића</i>	387
Ljiljana Kostić: <i>Vladan Đorđević's Autobiographical and Poetic Discourse</i>	397
Татјана Јовићевић: <i>Историја, фикција, актуелност – причање и поруке у прози Владана Ђорђевића</i>	399
Tatjana Jovičević: <i>History, Fiction, Actuality – Storytelling and Messages in the Prose of Vladan Đorđević</i>	415
Јована М. Јосиповић: <i>Митолошка романтичарска љубави и страсти у Кочиној крајини</i>	417
Jovana M. Josipović: <i>Mythopoetics of Romantic Love and Passion in Kočina krajina</i>	426
Драгана Вукићевић: <i>Голгота – поезија мелодрамске прозе</i>	427
Dragana Vukičević: <i>Golgotha – The Poetics of Melodramatic Prose</i>	445
Снежана Милосављевић Милић: <i>Слика владара између историјске и књижевне наративе у роману У фронт Владана Ђорђевића</i>	447
Snežana Milosavljević Milić: <i>A Portrait of a Ruler Between Historiographic and Literary Narration – U front by Vladan Đorđević</i>	455
Горан М. Максимовић: <i>Путописна проза Владана Ђорђевића</i>	457
Goran M. Maksimović: <i>Travelogue Prose by Vladan Đorđević</i>	468
Зорица Несторовић: <i>Раг Владана Ђорђевића у области драме</i>	469
Zorica Nestorović: <i>Vladan Đorđević's Work in the Field of Drama</i>	484

Радослав Ераковић: <i>Лекар, њојџуковник и невешџи коњаник: мемоарско-дневничка сучељавања Владана Ђорђевића и Пере Тодоровића</i>	485
Radoslav Eraković: <i>Physician, Lieutenant Colonel and Unskilful Equestrian: Literary Rivalry Between Vladan Đorđević and Pera Todorović</i>	495
Гордана Илић Марковић: <i>Бечке њодине Владана Ђорђевића</i>	497
Gordana Ilić Marković: <i>Die Wiener Jahre von Vladan Đorđević</i>	514
Драгана Бедов: <i>Успомене Владана Ђорђевића – између сведочења и настојања</i>	515
Dragana Bedov: <i>Uspomene by Vladan Đorđević – Between Testimony and Aspiration</i>	541

РЕЧ УРЕДНИКА

На предлог Одељења медицинских наука, Председништво Српске академије наука и уметности је 2020. годину посветило академику Владану Ђорђевићу. Четворочлани Одбор добио је изузетно тежак задатак да, на начин како су већ представљени истакнути чланови Академије, Јован Цвијић, Михаило Петровић Алас, Стојан Новаковић и Слободан Јовановић, нашој и страниој јавности што потпуније представи академика Владана Ђорђевића, који је током свог, за своје време врло дугог живота, уз изврсне личне способности, испољио широка интересовања и дао изузетне доприносе у разним областима у којима је делао и којима је често давао и лични печат.

Владан Ђорђевић је био један од првих Срба пореклом из Србије који су завршили студије медицине, први српски хирург у данашњем смислу речи који је у области хирургије и српске медицине, војном и грађанском санитету, медицинској публицистици, издаваштву и преводилаштву у медицини, оставио изузетно дубоке трагове. Уз то, он је био изузетан друштвени радник, оснивач три велика друштва која и данас постоје и успешно раде, председник Одбора београдске општине, успешан министар просвете и црквених дела, министар привреде, вишегодишњи дипломата у Грчкој и Турској, три године председник Владе и министар иностраних дела, истакнути национални радник, који се успешно огледао и у књижевности као писац приповедака, историјских романа, путописа, преводилац, оснивач, власник и уредник часописа *Ошацибина*, једног од најбољих часописа у другој половини деветнаестог века, припадник једне изузетне генерације српске интелигенције која је дала огроман допринос обнови српске државе и њених институција.

У свом изузетно богатом животу, био је активни учесник четири рата, француско-пруског (1870/71), начелник српског војног санитета у два српско-турска рата (1876–78) и српско-бугарског рата (1885) и заточеник у Првом светском рату. Сретао је најистакнутије људе свога времена, из области медицине, књижевности, политике, дипломатије, разговарао и преговарао са неким од најзначајнијих државника свога времена, био гост председника, краљева, царева и султана, али и политички осуђеник и заточеник.

Да би што боље одговорио овом врло захтевном задатку, Одбор је одлучио да се у Галерији Српске академије приреди изложба о животу и делу Владана Ђорђевића са репрезентативним каталогом, да се организује научни скуп о његовом животу и делу, да се изда двојезично издање о његовом животу, делу и времену у коме је деловао, да се изда зборник

радова са научног скупа и да се издају његове „Успомене“, које у рукопису скоро цео век чекају на објављивање.

Чланови Одбора су поделили задатке. Академици Владимир Кањух и Радоје Чоловић су се старали о прилозима о академику Владану Ђорђевићу који су на било који начин у вези са медицином, дописни члан САНУ Мирјана Радојевић о радовима који се односе на његову делатност у дипломатији, државним и државничким пословима, а дописни члан Јован Делић о радовима из области књижевности.

Чланови Одбора изражавају велику захвалност свим ауторима прилога, а посебно рецензентима, академицима Василију Крестићу, Нади Милошевић Ђорђевић, Миодрагу Чолићу и Љубодрагу Димићу, и професорима Душану Иванићу и Горану М. Максимовићу, који су уложили велики труд да анализирају и оцене прилоге који се налазе у књизи.

О Владану Ђорђевићу су написане књиге и бројни радови, анализирани су његове делатности у разним областима, одржавани су научни скупови, држана предавања и припређиване изложбе. По сазнању Одбора, ово је први пут да се на једном месту настоји да се осветле његове делатности у свим областима у којима је делао, медицини, књижевности, друштвеним, дипломатским, државним и државничким и другим областима.

Свесни да ни на једном научном скупу о Владану Ђорђевићу није могуће рећи све, и да ће увек остати нешто што није обухваћено и анализирано, чланови Одбора се ипак надају да ће њихов труд и труд великог броја приложника у књигама и предавача на научном скупу помоћи да учесници скупа и читаоци пратећих публикација стекну једну потпунију слику о животу и делу академика Владана Ђорђевића.

Одбор је био одлучио да се научни скуп одржи на 176. годишњицу рођења академика Владана Ђорђевића и да се радови планирани за научни скуп објаве у књизи „Владан Ђорђевић, живот и дело“ пре одржавања скупа 3. и 4. децембра 2020. године.

Нажалост, иако су све припреме биле обављене, због пандемије изазване корона вирусом и рестрикција које су уведене у циљу њеног сузбијања, одржавање научног скупа у планирано време није било могуће, тако да је скуп морао да се одложи и биће одржан чим то буде било могуће.

Уредници

УСПОМЕНЕ ВЛАДАНА ЂОРЂЕВИЋА – ИЗМЕЂУ СВЕДОЧЕЊА И НАСТОЈАЊА

ДРАГАНА БЕДОВ*

С а ж е т а к. – Књига *Успомене: културне скице из друге половине деветнаестог века* штампана 1927. године, као прва и једина публикована од укупно пет свезака које су предате у штампу, значајна је јер представља увод у свакако најзрелије (и можда најобимније) књижевно остварење настало у позним годинама Владана Ђорђевића – у којем се нужно заокружио његов књижевни лик са свим карактеристикама уметничког израза. Без обзира на то што прва књига садржи само један сегмент Ђорђевићевог књижевног и националног рада из којег се види друштвена стварност друге половине 19. века и једног важног периода историје српске државности у чијим је токовима и сам учествовао, ово његово дело мемоарског карактера, не само што доноси личну и породичну историју пишчеву и што представља значајан извор за проучавање историјских прилика, откривајући сваковрсне детаље који речито говоре о ономе што је тада чинило друштвену, политичку, али и књижевну стварност – јесте и својеврсна манифестација карактеристичног приповедачког поступка који свакако Ђорђевића чини писцем актуелним и из данашње перспективе.

Кључне речи: мемоарска проза, историја, фикција, Уједињена омладина српска

УСУД ОПРЕЧНОСТИ

У Србији 19. века вероватно нема личности која би могла стати уз раме Владану Ђорђевићу, по толико различитим и до крајности доведеним судовима о питању вредновања његових поступака, настојања, карактерних особина и улоге у друштвеном животу времена у којем је остваривао мисију лекара, државника, политичара, књижевника, дипломате, реформатора... Опречни и категорични судови стизали су од савременика, али прате његово име и безмало читав век након смрти, изазивајући и данас својеврсну подвојеност када су у питању оцене његовог лика и дела. Владан Ђорђевић је свакако један од ретких књижевника и политичара који је доживео да се у успону своје каријере

* Архив Војводине (Нови Сад), имејл: dbedov@yahoo.com

оваплоти као негативни јунак Сретен Срећковић, у роману свог савременика и политичког противника.¹ Он је и „јеврејски дрипац, председник напредњачке владе и стручњак за тероризам, крађу државних докумената и уцену“ који је оптужио „Драгу да је једном члану његове породице позајмила неморалну књигу руског нихилисте“.² Али Ђорђевић је и неко ко се у својој седамдесет и првој години у окупираном Београду 1915.³ нашао међу постројеним грађанима у дворишту београдског Окружног суда и на набусито питање злогласног аустријског полицајца „А ко си ти?“, на немачком језику одговорио: „Ја сам др Владан Ђорђевић, бивши председник владе Краљевине Србије, члан Краљевске академије српске, пуковник у резерви, власник неколико високих царско-краљевских ордена и, такође, краљевски пруски поручник у резерви. А ко си ти, битанго?“⁴ а његове „смеле речи облетеле су Србију, Аустрију и целу Европу“⁵ и донеле му толику популарност да су Аустријанци били принуђени да га склоне из Београда интерниравши га у околину Беча. (Иначе, Владан Ђорђевић је на вест о избијању Првог светског рата, преко Српског посланства у Букурешту послао телеграм краљевој Влади да јој се током рата „безусловно ставља на расположење“ и поред озбиљних породичних недаћа решио да се врати у ратом запаљену Србију!)⁶

¹ Јанко Веселиновић је свој недовршени роман *Јунак наших дана* написао полазећи од података из каријере Владана Ђорђевића и у *Делу* 1897. године објављивао га је у наставцима. Поред личних мотива (допао је затвора са још неколико истакнутих радикала 1899. у време репресивних мера Ђорђевићеве владе), разлог за ово дело лежи у чињеници да је у то време Владан Ђорђевић био омрзнут као режимски политичар, те је његова неспорна амбициозност доведена до гротескног, а критичка оштрица је преко главног јунака захватила „слој српског високог чиновништва и интелигенције, формиран 70-их година у сукобу са С. Марковићем“ (Душан Иванић, *Српски реализам*, Нови Сад: Матица српска, 1996, стр. 113).

² Ребека Вест, *Црно јајње и сиви соко: путовање кроз Југославију*, Београд: Вулкан издаваштво, 2017, стр. 400. (Овај путопис Р. Вест објављен је први пут 1941).

³ Миливој Ненин гест Владана Ђорђевића у окупираном Београду сврстава у херојски, узимајући у обзир да је озлоглашени аустријски полицајац Витман или Видман остао упамћен као „србождер“ (видети: М. Ненин, *Хероји у окупираном Београду*, Зборник радова Српска књижевност и Први светски рат, Андрићград: Андрићев институт, 2015, стр. 97–109).

⁴ Душан Стојимировић, *Казивања: даћа историчару српске медицине санијетском генералу др Влади Станојевићу-Трнском* (прир. М. Ненин и Д. Мрдаковић), Смедерево: Народна библиотека – Београд: Ars libri, 2007, стр. 83. (Д. Стојимировић који је водио Душевну болницу у Београду у време окупације, истиче велику личну храброст коју је Ђорђевић показао у тим страшним данима, сматрајући да је нужно такве гестове појединаца сачувати од заборавала!)

⁵ Милан Јовановић-Стојимировић, *Силуете старој Београда*, Београд: Просвета, 2008, стр. 339. (М. Јовановић-Стојимировић сестрић је доктора Д. Стојимировића и у поменутој књизи у поглављу „Доктор Владан“ бележи готово идентичну сцену убацујући део о чувеном Ђорђевићевом искашљавању које је личило на почетак лавовске рике, али вероватно заборављајући да дода да је поменути исказ Ђорђевић изговорио на немачком).

⁶ Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија поузданој обреновићевца*, Београд: Завод за уџбенике, 2007, стр. 304.

С правом се може устврдити да ни српска историографија, али ни историја српске књижевности, безмало читав век након смрти Владана Ђорђевића није понудила потпун одговор на питање аустријског полицајца из 1915, и да „једна од најзанимљивијих фигура старог Београда, чији живот и дело чекају да буду критички преиспитани, да би му се изрекао коначан историјски суд, свакако оштар, али непристрасан“⁷ – тај коначан и колико је то могуће, суд очишћен од сваковрсних предрасуда – још увек није добила.⁸ У суштини, Ђорђевићев књижевни опус остао је у великој мери у сенци примарних области његовог јавног ангажмана, а то се нужно одразило на рецепцију самих дела која су остала иза њега, како у време њиховог публиковања, тако и у потоњим годинама.⁹ Већини Ђорђевићевих књижевних покушаја у новије време посвећена је пажња, чињени су напори да се укаже на несумњив значај појединих његових остварења у корпусу текстова важних за развој српске приповетке, или да се истакну његови уреднички квалитети, инвентивност и истрајност када је у питању часопис *Ошацибина* (1875–1892), али се поставља питање да ли је све то довољно за сагледавање његовог укупног доприноса на пољу књижевности, или је још увек далеко од ситуирања једног заокруженог и обимног дела на место које није у великој мери маргина српске књижевности.¹⁰ У том смислу посебно су двојачко тумачена Ђорђевићева прозна остварења мемоарске усмерености, на граници између документарног и уметничког, међу која свакако спадају *Успомене: културне скице из друге половине деведнаестог века*,¹¹ које је још теже очистити од свега што подразумева баласт Ђорђевићевог профила активног учесника у државном животу Србије 19. века, али и вишедеценијског манира црно-белог посматрања свега што је стварао и што је иза себе оставио, уочљивог још за Ђорђевићева живота.

⁷ М. Јовановић-Стојимировић, *нав дело*, стр. 339.

⁸ Нужно је поменути наведену књигу Сузана Рајић, која расветљава значајан део политичке каријере и домета Ђорђевићевог јавног ангажмана, али и докторску дисертацију Љиљане Костић „Прозно дело Владана Ђорђевића“, одбраћену на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду 2013.

⁹ Некритичком обасипању симпатијама његовог књижевног рада у време док је заузимао највише позиције у друштву, нападима чим је пао у немилост краља Александра Обреновића и потоњем одрицању његовим делима сваке вредности – иманентни су ванкњижевни чиниоци. Важно је нагласити да се дискредитовање Владана Ђорђевића, како подвлачи С. Рајић (*нав дело*, стр. 292–293), током година одвијало на два фронта: у политичкој сфери пресудни су били судови Слободана Јовановића (в. *Влада Милана Обреновића*, 1/2, Београд: Издавачка књижевна издавачка кућа „Географ”, 1926/1927), у књижевној – Јована Скерлића (в. *Омладина и њена књижевност 1848–1871*, Београд: Српска Краљевска академија, 1906; *Писци и књије*, 2/3, Београд: Просвета, 1955). Директан одјек тога може се препознати у констатацији: „Доста тога што је Слободан Јовановић рекао о Владану Ђорђевићу као политичару могло би се применити и о Владану Ђорђевићу као књижевнику“ (Милисав Савић, *Коректност као највећи домаћин*, Књижевност, год. 55, св. 5–6, 2000, стр. 599).

¹⁰ О разлозима зашто је Ђорђевић и „историјски и књижевно губитник“, видети: Светлана Слапшак, *Владан Ђорђевић: једна нејодношљива вишталност*, у: Владан Ђорђевић, *Успомене*, Београд: Нолит, 1988, стр. 413.

¹¹ Владан Ђорђевић, *Успомене: културне скице из друге половине деведнаестог века*, Нови Сад: Славија, 1927.

ПИТАЊЕ ЖАНРА

Неспорно жанровско одређење прве књиге Ђорђевићевих *Успомена*, самом проблематиком коју отвара мемоарска проза у домену историјског и фикционалног,¹² још више усложњава начин приступа овом делу, у којем би пре свега због тешкоћа да се у њему разлучи стварно од онога што потпада под уметничку надградњу,¹³ требало рачунати с тим да „књижевно дјеловање неког текста у коначном исходу није превасходно условљено односом тога текста према постојећем поретку свијета, већ поступцима изградње смисла и учинком тих поступака међу различитим слојевима читалаца и у различитим епохама читања“.¹⁴ Дакле, ваљало би се запитати о вредностима и приповедачким поступцима поменутог Ђорђевићевог дела преко којих оно кореспондира са садашњим тренутком. У вези с тим, важно је утврдити тачно време настанка прве књиге *Успомена*, која је једина публикована од планираних пет свезака.¹⁵ У Предговору¹⁶ аутор наводи да је своје

¹² У првој књизи *Успомена* Ђорђевић доноси догађаје који репрезентују поменуто доба; кроз слику одрастања и младости, захваћени су најважнији друштвено-историјски догађаји дати из перспективе очевица, уз опширнији или успутни портрет савременика. Будући да је за историју релевантно оно што се заиста догодило, али и оно шта савременик који пише мисли о неком догађају, а мемоарско дело нужно подразумева субјективни избор чињеница и њихову интерпретацију, Ђорђевићево дело можемо сврстати у ред примарних извора, с обзиром на то да такво одређење не укључује суд о ауторској поузданости или непристрасности (в: Џон Тош, Шон Ланг, *У истражу за историјом: циљеви, методи и нови њавици у ироучавању савремене историје*, Београд: Слио, 2008). Као историјски извор првог реда, ово дело свакако нуди обиље података и ако га посматрамо са историјског становишта, али и са становишта историје књижевности. Дакле, у основи написани ради будућих нараштаја, Ђорђевићеви мемоари као врста документарно-уметничке прозе задовољавају у великој мери услове жанра и по начину излагања успомена аутора, понуђене слике времена, портрета савременика и закључака, али и по преламању општег кроз призму личних преживљавања и судбине онога ко их исписује у одређено доба и под утицајем последица које је оно донело.

¹³ Приликом указивања на специфичност граничних жанрова, дневника, аутобиографије и мемоара, драгоцен је констатација: „Уосталом, као што се фикционална литература не да замислити без примјеса истинитости, тако се ни документарно-умјетничка не да потврдити као чиста истина“ (Душан Иванић, Поговор, *Мемоарска ироза XVIII и XIX вијека*, књ. 2, Београд: Нолит, 1989, стр. 289).

¹⁴ *Истио*, стр. 289.

¹⁵ Што се тиче наслова *Успомене: културне скице из грује иоловине девейнаесйоја века*, он је заједнички за свих пет свезака. На корицама рукописа треће и четврте свеске наведено је *Успомене: културне скице из девейнаесйоја века*, али је већ на унутрашњој насловној страни обе свеске тај податак уједначен додавањем прецизније одреднице – *грује иоловине девейнаесйоја века*. Четири свеске под наведеним насловом чувају се у Рукописном одељењу Матице српске (инв. бр. М.14.045 – II–V), док се рукопис прве чува у Архиву Србије (Лични фонд Владана Ђорђевића, ВЂ-21/22/25/26/29). У Предговору првој књизи стоји податак да је свих пет књига поверено за штампу издавачу Владимиру Лежмирицу. Поједина поглавља из непубликованих свезака објављена су у *Времену* током новембра и децембра 1925. године.

¹⁶ В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 5.

Успомене почео да пише 1912. године и овај податак би се могао прихватити као тачан, да већ у првом поглављу под насловом Шјор Алекса: сарајевски даскал из половине деветнаестог вијека, не стоји ауторова напомена: „Ове успомене штампане су први пут о књижевној педесетогодишњици пишчевој у ’Босанској Вили’ за 1910. и 1911.“¹⁷ и да у наредном поглављу Гимназиста, говорећи о сцени „шибе“ коју је видео полазећи првог дана у нижу Гимназију у Београду, Ђорђевић не бележи: „Оно што је дете видело није могло заборавити ево ни после 53 године...“¹⁸ Све то упућује да почетак писања мора бити померен на 1909. годину.¹⁹ Сигурно је и да је поглавље „Из записа Косте Поповића Жежевичанина“ настало 1911, будући да је из те године у мају и писмо Стојана Новаковића упућено Ђорђевићу, уз које му шаље тражене рукописе Поповићеве.²⁰ Може се претпоставити да су остали делови прве књиге *Успомена* настајали касније, а да је Ђорђевић, будући да је Предговор састављао непосредно пред давање у штампу рукописа, дакле 1927, после седамнаест-осамнаест година, просто заборавио када је отпочео с писањем појединих поглавља.²¹ Ово је важно, јер показује да га од сећања која доноси несумњиво дели пола века, јер је време обухваћено првом књигом привидно ограничено догађајима који почињу у лето 1851. године и збивањима непосредно после смрти кнеза Милоша Обреновића и доласка на престо кнеза Михаила, други пут, дакле закључно са 1860. годином и то је, условно речено, задати временски оквир,

¹⁷ *Истио*, стр. 7. (Рукопис поменутог поглавља није сачуван. У Архиву Србије у Личном фонду ВЂ-26 чува се једино сепарат из прва четири броја *Босанске виле* за 1911. годину: бр. 1, стр. 3–6; бр. 2, стр. 20–22; бр. 3, стр. 37–39; бр. 4, стр. 52–54).

¹⁸ В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 35.

¹⁹ Ако је Ђорђевић у лето 1851, када се породица сели у Сарајево, имао седам година, а у српској основној школи у Сарајеву је провео пуне три године, по повратку у Београд (уз могућност да се није одмах по доласку уписао у школу и узимајући у обзир време потребно за поновну селидбу и смештај породице), могло му је бити највише дванаест година, па се може прихватити податак из *Успомена* да са толико година уписује нижу Гимназију. И збир његових 12 и 53 године које га деле од датог догађаја, слаже се са тим податком, јер је Ђорђевић 1909. имао 65 година.

²⁰ Писмо у целини и сусрет са Симом А. Павловићем, окружним начелником у пензији од којег је сазнао да се Поповићеве рукописи налазе код Стојана Новаковића јер му их је он још 1903. године, будући да су били школски другови, предао како не би пропали, Ђорђевић ставља на почетак поменутог поглавља као кратку предисторију и увод у садржај дневничких белешки Косте Поповића из периода њиховог школовања (Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 131–132).

²¹ Оваква омашка свакако се Ђорђевићу може опростити, јер не треба заборавити да је у време давања рукописа у штампу имао пуне осамдесет и три године, да је живео сам, огорчен и да су иза њега не само успони и падови у каријери и једно бурно време српске историје, него и бројне породичне трагедије. Не треба занемарити ни материјалне прилике у којима је живео. О томе и сам оставља податак побрајајући у *Успоменама* ко је од његових школских другова још жив, тако да потресно звучи опаска: „Сигурно зато и морамо, да би на ’ову кугу од време’ по скупоћи могли живети: један да пише рђаве књиге, други да пече цигље и да улази у цигљарске рингове, трећи и четврти да адвокатише, пети да шпекулише с храном итд.“ (В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 46).

иако у приповедању и тумачењу догађаја из личног, политичког и друштвеног живота, Ђорђевићева сећања излазе из поменутог оквира и доносе коментаре и опаске на прилике пре и након граничних година.²² У сваком случају, временска дистанца која дели аутора од догађаја о којима сведочи и од укупно десет поглавља прве књиге *Успомена*: Шјор Алекса: сарајевски даскал из прве половине деветнаестог вијека; Гимназиста; Ђаковаће – Цареваће; Из записа Косте Поповића Жежевичанина; Крупни и ситни догађаји; „Љубоје“ покушај „трађедије“ 1861; Ђачко „учено“ друштво „Република“; Ђаци писатељи; Књижевни полетарци 1860-те године; Српске Атине и Спарта – може се сматрати довољном за одређену меру објективности и непристрасности.²³

Од шездесетих година 19. века, када падају Ђорђевићеви књижевни почети, проћи ће његов израз романтичарски прозни талас, али и све карактеристике прелазног периода и преокрета који доводи до реалистичког проседеа и његовог постепеног устаљивања у српској књижевности, што заправо спада у обележје и нужност комплексног историјског тренутка, а не само у домен замене истрошеног стилског правца новим.²⁴ У складу са тим може се приметити да се Ђорђевић до краја није ослободио извесних начела која је наметнуо сопственом књижевном изразу. Иако је у уређивању *Отаџбине* примењивао високе књижевно-уметничке критеријуме, Ђорђевић у својим делима није претерано тежио естетском аспекту, задржавши до краја манир проистекао из потребе за изразито ангажованом улогом књижевног текста.²⁵ Међутим, у првој књизи *Успомена* као да је његов израз постао спонтанији и унеколико разигранији, захваљујући довољној временској дистанци и ослобођености свег баласта проистеклог из потребе да се постигне одређени и унапред задати циљ. Кроз слике које би требало да документују прошлост, оставиће Ђорђевић готово потпуно уметнички заокружене

²² Овај манир видљив је већ у првом поглављу у уводној сцени: док чекају на дунавској обали код Земуна како ће се превести до Сарајева, дакле 1851, старемајка се сећа периода свог живота пре доласка у Београд, када су живели негде на граници „између Епира и Арбаније“ у селу под називом Фурка, пре него што ће под турским зверствима бити принуђени да напусте своје огњиште и да дођу у слободну земљу „Милош-бегову Србију“; такве примедбе бројне су и када су у питању потоња политичка дешавања у земљи у односу на период школовања његове генерације.

²³ Можда би се могло рећи да су побројана поглавља настајала готово осамнаест година и да им се од 1909, ако је судити по напоменама са маргина сачуваних необјављених свезака, Ђорђевић до 1927. враћао барем у неколико наврата, али је неспорно да га више од пола века дели од догађаја о којима сведочи.

²⁴ О карактеристикама ране фазе Ђорђевићевог стваралаштва у домену романтичарске приповетке, потом елементима који његова потоња дела усмеравају ка реалистичком књижевном изразу и поимању света, са свим примесима тенденциозне књижевности, али и променама захтева које пред ствараоце стављају идеје Уједињене омладине српске, видети: Душан Иванић, *Српска њријовијејка између романтике и реализма (1865–1875)*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1976.

²⁵ О Ђорђевићевом односу према функцији литературе и залагању за тенденциозност уметника и књижевника, јасно изречену поводом своје драме *Народ и великаши* (1868), видети: Д. Иванић, *нав. дело*, стр. 34–35.

ликове својих савременика и епизоде које, поред неспорне документарне вредности, имају све карактеристике литерарне надградње.²⁶

Утолико пре се поступак спроведен на самом почетку прве књиге *Успомена*, који личи на сопствено „денунцирање“, може посматрати у контексту ранијег вредновања његових дела мемоарског карактера,²⁷ који је нужно подразумевао аспекте свега што је чинио као председник Владе, лични лекар краља Милана Обреновића, критичар те исте династије, или потеза који су допринели да се један период од стране савременика окарактерише као „црна владановштина“ – и ту видимо познатог Владана Ђорђевића, увек спремног на обрачун. Наиме, већ у Предговору, врло директно Ђорђевић у видокруг уводи владарску кућу Обреновића, алузијом на судбину бугарског политичара и револуционара Стефана Стамбулова који је „морао да прими страшни дуел са великом силом која Балкану заповедаше преко ’азијатског’ одељења“ и уз дозу ироније (а можда и задовољства!) поентира у закључку: „Али Стамбуловска чаша га је мимоишла. Православни језуита Павле Борисовић Манзуров венчао је, као заступник Государја Императора српскога Краља и Драгу Машин и Цар всеросијски задовољио се самоубијством Династије Обреновића, а онима, који су верно служили тој династији, поклоњен је живот. И тако је и оно слабуњаво дете г. Ђоке и лепе Маце доживело преко 80 година“.²⁸ Дакле, у свега неколико реченица, Ђорђевић износи две најважније чињенице које су обележиле његову каријеру политичара и државника – амбивалентан однос према владарској кући којој је служио и свој однос према руском утицају на питања државних послова Србије.²⁹ У истом кључу чита се и опаска из уводних редова првог поглавља која поводом, за вреле летње дане неприкладно обучене његове старамажке, гласи: „Мора бити да и та старица мишљаше као Ђосо, дворанин књаза Милоша, који је о Илинудне облачио ћурак постављен самуровином, па кад га књаз упита за што то чини, одговори: ’Богу и Господару не треба вјеровати; може за час ударити из небуха не’аки кијамет’“³⁰ и јасно асоцира на све што је

²⁶ Указивањем на неочекивану „читљивости“ Ђорђевићевих успомена, отворено је питање о томе да ли је он постао бољи књижевник у старости (С. Слапшак, *нав. дело*, стр. 413–422).

²⁷ Ђорђевићева дела: *Српско-шурски рай: успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године*, 1–2, Београд: Штампарија Д. Димитријевића, 1907; *Историја српско-бугарској рата 1888*, 1–2, Београд: Задужбина И. М. Коларца, 1908; *Крај једне династије*, 1–3, Београд: Штампарија Д. Димитријевића, 1905; *Министар у ајсу*, Београд: Штампарија „Штампе“ С. М. Ивковића и комп., 1909/1910, не само да су била предмет бројних расправа, него је због појединих података изнесеним у њима најпре осетио гнев краља Милана Обреновића, а касније допао и затвора због „издавања државних тајни“ (видети: С. Рајић, *нав. дело*, 277–281).

²⁸ У суштини ради се о „прорицању“ судбине наводним гледањем у длан једног бугарског дипломатског агента који му слути крај неприродном смрћу и варирању разних упозоравања на од детињства му прорицану кратковекост (В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 5).

²⁹ О оптужбама на Ђорђевићев рачун о његовом наводном аустрофилству и о односу према Русији, видети: С. Рајић, *нав. дело*.

³⁰ В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 7–8.

обележило и његов живот и каријеру, али свакако и стваралаштво. На тај начин, стављајући у први план оно што му је током дуге и бурне политичке каријере спочитавано, Ђорђевић унапред „признајући кривицу“ али постављајући привидно и сопствену „одбрану“ за све што би му се у том смислу и поводом *Успомена* евентуално могло замерити, обезбеђује својим сећањима извесно амнестирање од познатих предрасуда са којима је прилажено ранијим његовим прозним остварењима истог усмерења. У том смислу је и опаска коју прави на почетку поглавља Ђачко „учено“ друштво „Република“: „Они читаоци који су прочитавши горњи наслов очекивали да ће овде прочитати историју републиканизма данашњег шефа напредне странке, или републиканизам, страшно је написати, црне ’Владановштине’, превариће се у свом очекивању“.³¹

Прва књига *Успомена* Владана Ђорђевића написана је највећим делом у трећем лицу из разумљиве тежње ка објективности, која бива на тренутке потиснута деловима датим у првом лицу, што свакако уноси динамику садржану у удаљавању и приближавању како догађајима о којима пише, тако и читаоцу.³² Из описа сарајевске средине, прелази се на београдску, уз широко донесену панораму тадашњег престоничког живота. Живописне слике сарајевске чаршије смењују се са описом београдских улица и здања,³³ некадашњим значајним локацијама на којима су се одигравали догађаји важни за сведока или „главног јунака“, али и они крупни историјски догађаји који су потресали Србију тог времена. Туђи записи, преписка, новински текст, поетска и прозна остварења³⁴ – убачени у приповедање о прошлим догађајима који се не држе нужно хронолошког следа – израз су настојања да се

³¹ *Исто*, стр. 247. (У вези с тим додаје објашњење о томе како ђаци његове генерације – „кљукани“ у школи републиканским идеалима старе грчке и римске историје, којима је потом за узор постављана француска револуција као идеал грађанских врлина – нису имали избора осим да за краће или дуже време постану републиканци, све док нису из другачијих историја схватили да су и грчке и римске републике биле засноване на институцији ропства, а слобода и једнакост француске револуције на терору – „који је кулминирао у славној изреци ’братство или – смрт’ (La fraternité on la mort), – и онда су они постајали врло добри конзервативци, монархисти па чак и легитимисти“).

³² Занимљив је и Ђорђевићев избор да прво поглавље које говори о времену проведеном у Сарајеву пише ијекавицом, док су наредна поглавља која описују прилике у Београду писана екавицом.

³³ Саветује старамјака свог унука испраћајући га у школу да иде „све крајем“, поред кућа где је блато угажено, јер се средином некалдрмисаних улица није могло ићи због блата (у питању је пут од Врачара до Саборне цркве). Уз бројне описе које Ђорђевић оставља, попут овог: „и деца стрчаше поред велике касарне, па све трчећи кроз абацијску чаршију, поред великих развалина од несуђеног театора на Зеленом венцу, где је имао да се подигне тај театор, али је само до ’цокла’ озидан па онда напуштен, па кроз господску улицу узбрдо до варош капије која је стајала онде где је сада Валожићева књижара“, може се реконструисати готово у потпуности изглед појединих делова престонице тог доба (В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 36).

³⁴ Наћи ће се у Ђорђевићевом делу и ђачке цедуље са часова и писма уредника значајних листова тог доба и све доступне дневничке белешке прерано преминулог пријатеља Косте Поповића Жежевичанина и читава публикована и непубликована дела „књижевних полетараца“, али и проглас новог владара, цитати из дневне штампе итд.

сведочанству обезбеди веродостојност. Преплитање епизода из ђачког живота са догађајима који су обележили друштвену и политичку стварност и донели промену на престолу, датим из позиције виђеног или исконструисаног, комбинацијом живог дијалога, монолошких писања или верно ухваћеном психолошком сликом појединца или колектива, кроз непрестано смењивање личног и општег – покушај су да се литерарним језиком оживи минули догађај и остави сведочанство о културним, друштвеним и политичким дешавањима у Србији педесетих и шездесетих година 19. века. Прелама се тако позоришни живот аматерских ђачких дружина, проструји атмосфера из учионице или ђачке собе у којој су се покретали листови, где се сневало о књижевној слави и оштрило перо за прве критике и полемике, наслуте се обриси позадине Светоандрејске скупштине из 1858, или одједи реформе језика и правописа – кроз свакодневицу или судбоносни дан који је доживео сведок, посматрач и учесник.

КЊИЖЕВНО СВЕДОЧАНСТВО ВРЕМЕНА

Сам почетак Ђорђевићевих сећања доноси описе испуњене фактографским подацима и фикцијом, али и видљивим упливом романтичарског манира који се потискује под нужним реалистичким приступом којем тежи документарност. Веома је у том смислу речита сцена у којој из перспективе седмогодишњег детета даје слику Сарајева, засновану на реалном сећању, али несумњиво уметнички дорађену ради постизања одређеног утиска. Сва у живописној дијалогској форми, она пут са оцем ка основној школи у коју треба да га упише, претвара у слику шаролике сарајевске трговачке средине, препуну тенденциозности читљиве и у садашњем тренутку. Карактеристичан дијалог дућанџија који се поздрављају преко сокака оставља сведочанство о сујеверју муслимана и прожетости свеприсутним оријенталним миљеом:

- „– Сабахјајрала комшија! –
- Аларазосум беже! –
- Како сте на дому? –
- Шућур Богу здрави смо. А ви како сте? –
- Па нисмо добро. Усо ми је нешто аста. –
- Ене? А што му је? Да није нагазио на какве чини? –
- [...]
- Слушај беже! Има на Миљацки, испод Деспића куће, једна баба кршћанка која боље лијечи од сваког хећима. Зови је да она твоме Уси гаси угљевље. Дићи ће она сваки асталук као руком.[...]“

Међутим, већ у наставку разговора са оцем, видљива је Ђорђевићева рана занесеност идејама омладинског покрета,³⁵ кључна у његовом развоју када је у питању национална

³⁵ Позната је Ђорђевићева улога у омладинском покрету, али подсећања ради, од њега је формално потекао предлог да се сва омладинска друштва уједине у савез. После конституисања Уједињене омладине

освешћеност. И то је један од најважнијих импулса утканих и у ткиво сећања писаних у старости, па тако читамо исконструисан дијалог грађен с јасним циљем:

- „Слушајући тако разговоре у чаршији много штошта не разумједох, па запитах оца.
– Је ли Господару (и ја сам оца тако звао не само тада но и послје тридесет година, у мојој кући, када сам му у служби постао старјешина) шта је то кршћанин?
– То је Србин латинске вјере. Он се крсти шаком и за то се зове шокац! –
– А шта је Ришћанин? –
– То је Србин наше вјере, који се крсти као и ми са три прста.
– Па добро, сви ови људи говоре српски као у сред Биограда? –
– Ја како ће друкчије говорити него како су од мајке научили? –
– А ја сам мислио да су у Сарајеву сами Турци.
– Какви Турци? Нијесмо ми још ни једног Турчина срели и ако ето прођосмо цијелу чаршију.
– Ама зар ни оне болтације са шареним чалмама око главе нијесу Турци? –
– Јок. И оно су Срби само Мухамедове вјере. Осим сабахџрала и акшамџрала, не знају они турски ни бекнути. Али погле, ето сада ћеш видјети два права Турчина, два дошљака из Анадола.“³⁶

У истом маниру дат је и разговор између Ђорђевићевог оца и стрица:

- „Најзад стигосмо у Сарајево, које ми се онда учињело да је највећа варош на свијету. Чујем како се мој стриц разговара са мојим оцем:
– Погле Ђоко! Број минарета.. Биће их валах на стотину.. –
– А ни једне цркве, мој Нико – уздахну мој отац
– Има и једна православна и једна католичка црква, ама се не види одовуд, јер немају звоника!“³⁷

Литерарним језиком сугерисање одређеног става својствено је Ђорђевићевом поступку. Тако сцене које даје, фигурирају и као сведочанство о турској забрани градње високих звоника на богомољама, али садрже и виђење прилика из перспективе националног аспекта датог тренутка. Отуда и величање славне српске прошлости, специфичан однос према традицији и занос из чијег извора долази вероватно целокупно сећање на дане проведене у сарајевској школи Александра Шушкаловића за ког одушевљено бележи: „Томе идеализму српскога патриоте Александра Шушкаловића имам и ја да благодарим за ово мало што сам имао срећу да урадим у српској књижевности, јер сам у таквога учитеља учио

српске 1866. у Новом Саду, на првој скупштини Ђорђевић је изабран за секретара и за члана Главног одбора савеза свих омладинских удружења.

³⁶ В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 17.

³⁷ *Исто*, стр. 14.

српску књигу“.³⁸ Истицањем учитељевог ванредног смисла за приповедање и израженог педагошког приступа, подвлачи се да је он улио у њих љубав за „све српске земље које се налазе између сињег, бијелог и црног мора“.³⁹ У великој мери је Ђорђевићева слика коју оставља о свом учитељу сентиментална, он је на први поглед више књижевни јунак него стварна личност,⁴⁰ али је сигурно да та слика-идеал по којем је требало схватити дужност народног учитеља, онако како ју је схватио Ђорђевић – некадашњи страствени члан Уједињене омладине српске – и данас функционише као сведочанство и манифестација стања духа једног минулог доба. Поред тога, поступак којим гради лик учитеља садржи и јасне осуде које излазе из поменутог временског оквира и кореспондирају са нечим што спада у ванвременски приказ нарави нашег човека. Наиме, оптужен да „поткопава турску владавину у Босни“, јер није свима одговарало што „даскал учи њихову дјецу да је све српско од мора до мора“, поготово не угледним грађанима и трговцима оријентисаним ка Аустрији,⁴¹ Шушкаловић који се вратио у Сарајево на залагање „началника просвјештенија“ Љубе Ненадовића уз обећање да ће о његовом родољубљу и пожртвовању водити рачуна, морао је да дође натраг у Београд. Колико је била цењена његова значајна учитељска мисија и идеализам српског родољуба, показује следећи опис:

„Кад је лађа, којом је путовао, пристала уз обалу биоградску, учитељ угледа на обали истога Љубу Ненадовића који га је по други пут послао у Босну, и сматрао је то за срећно предсказаније, па је, изишавши из лађе похитао да поздрави свога добротвора, да му објасни зашто је морао оставити Сарајево и да га замоли за другу службу. На велико изненађење учитељево г. начелник Мин. Просвјете једва га је саслушао, овлаш га је отпоздравио па га је без једне ријечи одговора на његову молбу, оставио на обали да запрепашћен гледа за њим. Пуна два мјесеца морао је Шушкаловић да обија прагове Министарства Просвјете и да подноси писмене молбе докле му дадоше мјесто учитеља у Пожаревцу.“⁴²

Описи злопаћења и беде у којој је Шушкаловић проводио своје дане у Србији, мењајући места свог учитељевања у време када је Ђорђевић био „начелник сан. одјељ. у Министр. унутр. послова“ и у ситуацији да му помогне, доносе сасвим реалне обресе

³⁸ *Истио*, стр. 22.

³⁹ *Истио*, стр. 24.

⁴⁰ Ђорђевић детаљно доноси податке о томе како их је Шушкаловић подучавао не само на часовима, него непрекидно, окупљајући их око себе и недељом и празницима, учећи их да певају црквене песме и певајући им уз гусле јуначке народне песме... Узгред, Владимир Ђоровић наводи да су из Шушкаловићеве школе изашли најбољи људи оног времена: митрополит Сава Косановић, Константин Хаџи Ристић, Симо Чајкановић, Глигорије Јефтановић (видети: Владимир Ђоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд: Српска књижевна задруга, 1925).

⁴¹ В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 27.

⁴² *Истио*, стр. 27–28.

занесењака који страда, али и државе, вероватно вечито исте према таквим људима у свим временима:

„Чувши како се мој први учитељ злопати живећи са дјецом од злехуде учитељске пензије, ја сам за њега молио те га повратише у активну службу, за учитеља у Бељини среза космајског у окр. биоградском. [...]

Послије двије године чујем да га опет пензионисали, овога пута због болести, али сам ја тада био у тако страшном послу као предсједник општине Биоградске [...], да нијесам стигао да га потражим, а он је био и сувише поносит да се икоме пожали на своју горку судбину, и тако се десило да сам ја 13. Септембра 1886. изненађен гласом да је Александар Шушкаловић преминуо. Одмах сам похитао у општину гдје сам за њега измоли[о] бесплатан гроб и пристojна мртвачка кола... То му беше све признање које му обећаваше Љубо Ненадовић за његово жарко српско родољубље и пожртвовање.

Александар Шушкаловић, као високо образован човјек знао је да у Срба благодарност цвијеће које само на гробљу ниче [...]⁴³

Исказивање сопствених ставова без директног изрицања, Ђорђевић постиже и веома сугестивним описом својих ликова. Ако Александра Шушкаловића уводи у причу реченицом: „Учитељ бјеше међ оном раздраганом дјецом као какав Џин, висок као бор, лијеп ко дјевојка, млад као капља, тек што га почела гарити наусница.“⁴⁴ јасно је да се после описа првог часа у нижој београдској Гимназији који започиње на следећи начин: „Наста тајац. Врата се на учионици отворише и на њима се указа један висок, мршав господин са великом косом и пуном брадом смеђе масти. Обучен је био ’немецки’. Испод левог пазуха имао је дугачки протокол, а у десној руци дугачак прут. То беше професор српског језика, Владимир Вујић.“⁴⁵ не може очекивати ништа блиско Ђорђевићевим назорима. Вујић ће заправо послужити као представник и заступник одређене групе интелектуалаца и њихових острашћених ставова поводом жестоке полемике и подељености коју је изазвала реформа језика и правописа Вука Караџића. Дотичући се општепознатих аргумената Вукових противника из визуре гимназијалца, он индиректно исказује сопствена настојања,⁴⁶ тако што показује да неразумевање и негација Караџићеве реформе долази од човека који даје паре под интерес, педагога који кажњава ученике без разлога, само из

⁴³ *Истио*, стр. 28.

⁴⁴ *Истио*, стр. 18.

⁴⁵ *Истио*, стр. 40.

⁴⁶ И без подсећања да је Ђорђевић на Вуковој сахрани одржао говор у име српске омладине у Бечу (*На гробу Др-а Вука Сћеф. Караџића*, Беч, 1864), или на беседу *Свети Сава и Вук Караџић* изречену на једном од првих састанака уједињене „Зоре“ 1867, јасно је да је он припадао генерацији за коју је Караџић био један од стубова српског националног бића.

своје „расејаности“⁴⁷ а читаву Вујићеву беседу, потпуно непримерену ученицима другог разреда и недостојну гимназијског професора, допуњује алузијама на „оног паорендера“, рундова из Тршића „који са својом јотом хоће да пошокчи све православне Србе и од изображених и воспитаних људи да направи паорендерске списатеље“.⁴⁸ Професоров закључак по којем сви Срби морају да буду „вјечито благодарни нашем високо-славном књажевском правитељству, што је благовремено поњало велику опасност која србству прети од *вуковизма*“⁴⁹ и што је у Србију забранило уношење свих Вукових књига и књига штампаних новим правописом – не само да износи општепознате тезе Вукових противника, него отвара простор за сцену која се одиграва после часа и у којој се види сва штетност Вујићеве беседе уперене против Вуковог реформаторског рада. Та сцена далеко је речитија него изводи из студија на исту тему друга Косте Поповића, објављене у ђачком листу *Оценииџель*,⁵⁰ које Ђорђевић доноси и који на потпуно другачији и сувопаран начин документују одјеке поменуте полемике у ђачким круговима.

„– Па тај Вук Караџић прави је издаица отечества! – викну син попечитеља Марковића, код кога се сигурно такво мишљење о Вуку чешће чуло – Та он је гори и од Вука Бранковића на Косову! –
– Језик за зубе – разгоропади се Благоје Филимоновић, па са његовим родинским крацима прекорачи скамију и поднесе стиснуту песницу Милану под нос – Ко издајица? Зар онај без којег не би имали ни рјечник нашега лијепог језика? Зар онај издајица који је ишао од села до села, од гуслара до гуслара те биљежио наше лијепе народне пјесме, те сачувао наше највеће народно благо да не пропадне? Издајице сте ви шојке и они из Шарошпатака који сте дошли да нас учите српскоме језику. –

⁴⁷ „Професор склопи дневник, узне прут са стола сиђе с подијума па поче ходати испред прве скамије. Био је нешто јако замишљен, и ходајући, непрестано је левом руком бацао своју дугачку косу с чела назад преко темена, или је трпао крај своје браде у уста, па ју је грицао. На један пут нађе посла и за своју десну руку. Он удари једног ђака из прве скамије прутем [...]“ Ипократ, зачуђен оваквим поступком да ђак буде ударен без икаквог разлога, пита Лазара Докића друга из клупе да његове „тешке бриге“ не потичу одатле што му је неко болестан, али добија другачији одговор: „Јок. Он има велике бриге јер даје паре под интерес, па непрестано рачуна како ће да истера што већи интерес. Мој отац каже за њега да је прави зеленаш.“ (В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 47–48).

⁴⁸ *Истио*, стр. 49.

⁴⁹ *Истио*, стр. 51. (видети: Љиљана Костић, *О Вуку Стефановићу Караџићу у Усиоменама Владана Ђорђевића*, Узданица, год. V, бр. 2, 2008, стр. 144–150).

⁵⁰ Поповићева студија *О књијама и књижарама* разматра са негативне стране питање Вукове реформе дефинишући га као „противника народног напретка“, а у расправи *Српски књижевни рајшови*, између осталог наводи да он „пише и *ипосијачким језиком* и *најјадније ствари* да би се простоти српској удворио“ ударајући поред Караџића и на Ђуру Даничића. Изводе из тих радова Ђорђевић доноси како би подвукао заблуду у којој су се поједини представници његове генерације нашли под утицајем тадашњих професора (В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 279–281. и 324–330).

[...]

– Вала, Ерчуго виче Станојевић на њега. – Ако си маторији и јачи од нас, не можеш се ти ни на кога натресати! Ако је теби Милан шојка, за то што му је отац из прека, оди ’вамо ја сам унук кнез Алексе из Бранковине, да видиш ко је прави Србин. –

[...]

Ипократ, који у Шјор Алексиној школи у Сарајеву није могао ни слутити да се у Београду чак и матори људи по каванама бију столицама због јоте и дебелог јера а камо ли деца у гимназији, и који никада у школи није доживео оваку сцену – беше на своме месту занемии од чуда⁵¹.

Поред живописних сцена које Ђорђевић оставља и из којих се оцртавају ликови појединих гимназијских професора,⁵² али и вршњака који ће обележити својим деловањем једну епоху, најважнији део прве књиге *Успомена* јесте сведочанство о начину на који се формирала једна група ђака и о томе како су се на том нивоу манифестовали зачеци њиховог потоњег ангажовања и уметничког стваралаштва, испреплетену драматичним политичким дешавањима у земљи, која су дата као делови кришом уловљених разговора одраслих или онога што се видело на улицама београдским. Смењују се тако сцене са часова и онога што његов отац лекарски помоћник и „комесар гарнизоне болнице београдске, потпоручник пјехоте“ Владислав Вујовић говоре када мисле да их нико не чује. За час се од описа препуног напетог ишчекивања и стрепње о томе како је дошао до првих табака романа *Љубомир у Јелисиуму* и ексклузивног добијања још влажних листова из Државне штампарије⁵³ прелази на разговор који дете нити је могло чути, ни запамтити, али је конструкција толико верна да овакво приповедачко решење у потпуности дочарава прилике у земљи:

„Мана им је скувала кафу па онда окупи свог унука да иду спавати [...], а комесар и помоћник војног шпитаља осташе да разговарају. [...] Вујовић је данас имао врло

⁵¹ *Истио*, стр. 51–52.

⁵² О професору латинског на пример бележи: „Ни мањег човека од тог Балаитског, ни већег ауторитета међу ђацима. Он није викао, није грдио, није кажњавао а камоли да је кога ударио [...] – па опет су сви ђаци покоравали се на један његов миг, сви су на његовом часу били мирни, сви су га пажљиво слушали. Од куда је то долазило? Од његовог држања, из кога се у оном малом слабачком телу, осећао господин човек који је строг али праведан, који добро предаје свој предмет и који с правом захтева да се његов предмет добро учи.“ (*Истио*, стр. 57).

⁵³ Од Августа Вондрачека чији је отац био „словослагатељ у правитељственој књигопечатњи“ Ђорђевић сазнаје за Видаковићев роман који је за њега био потпуно откриће и са напетом очекује да први табак добије на читање: „Али за Ипократа је сада било важније питање да ли ће Август одржати реч? Једва је чекао да се сврши земљопис, и кад оде Ђирић и кад му Вондрачек донесе табак, он се наклони да чита, и читао је тако ’сакрментски’ да ни данас не зна шта је било другог часа то после подне, ни који је професор био, ни шта је говорио. Није шала! Љубомир у Јелисиуму. Та то беше читав један нов свет – измишљени свет, а опет живи људи, који говоре, раде, преживљују толике догађаје, па још какве!“ (*Истио*, стр. 71).

важне новости да саопшти своме пријатељу. Прва је била да је попечитељ внутрени, дјела тражио од началника воинства неколико официра, које хоће да поставе за окружне и среске началнике.

– Што ли то?

– Па ти знаш да су и до сада најбољи официри узимати за началнике, а сада веле хоће да уклоне неколико Обреновићеваца и да на њихова места поставе сигурне Вучићевце.

Ђока устаде, узне свећу са стола, оде до кухињских врата па погледа у предсобље које је било између његовог и Ломигорићевог стана, за тим затвори врата, навуче завесице на прозору који беше на њима, закључа врата, врати се столу, спусти свећу, и седе па рече тихим гласом.

– Нема никога. Можемо слободно говорити. Па који су официри одређени да пређу у грађанску службу?

– Још се незна поуздано. Ја сам говорио с Пешићем, који је у штабу, он вели да су одређени Девић, Радојловић, Прокић и ја. –

[...]

– Хм... учини Ђока – па зар они у [шт]абу мисле да си ти Вучићевац?

– Началник воинства зна да је наша кућа увек била одана Обреновићима, али зна и то да сам ја прави солдат, који ће и у грађанској сл[у]жби бити веран Књазу, коме сам се заклео, као што сам у војству.

– Тако и треба, то је поштено.

[...]

– У совјету се нешто крупно кува, али шта, то још нико не зна. Шушка се да Цветко Рајовић, Раја Дамњановић, Баћа и још неки совјетници граде некакво сазакљатије противу књаза Александра. Кажу да су совјетници добили некакво писмо од књаза Михаила у коме им вели да кад би он по вољи народној опет дошао за Књаза, да се не би светио никоме од оних који су радили противу Књаза Милоша и противу њега.

Док су њих двојица, као добри Срби у кујни бистрили политику, која је и онда као и увек од васкрса Србије била врло мутна, дотле је унутра у великој соби једна стара многонапаћена Балканка, лежећи у кревету и наслонивши своју седу главу на леву руку, десном руком ударала знак крста на лице и груди свог унука, који је сањао о Љубимиру у Јелисиуму, и шапутала је:

– Света Панагија да те чува душо моја! –⁵⁴

⁵⁴ *Истио*, стр. 75–78. (У истом маниру нешто касније наговештено је хапшење завереника који су хтели да убију кнеза Александра 1857. године, дато у нејасним сликама које је видео на улици и деловима разговора између оца и Вујовића у војној болници у коју су доводили ухапшене државне саветнике: „У то улази господин Вујовић, и поче одмах нешто живо, али шапућући да говори. [...] Али оно неколико речи без везе, које беху мало гласније изговорене, не моглоше му задовољити радозналост јер он је само ово чуо: – ... у Рибарској Бањи... поп Верже... пред олтаром... Созакљатије... Заклетва... Гургусовачка кула...“ *Истио*, стр. 126).

Догађаји у вези са Светоандрејском скупштином дати су свакако као најдраматичнији, убачени у ткиво приче о првим књижевним покушајима.⁵⁵ Ђорђевићу није било довољно да донесе описе дешавања која је сам видео, распричавајући их дијалозима света на улицама, него се тих догађаја дотиче и кроз одломке из дневничких белешки Косте Поповића.⁵⁶ Међутим, његова сећања, без обзира на то колико су веродостојна када су у питању имена и личности,⁵⁷ испричана су живо и уверљиво, са извесном дистанцом која омогућује да се прикаже суштина великог и значајног политичког догађаја посматраног кроз визуру која показује карактеристике нарави једног народа. И ту је Ђорђевић беспрекоран – у његовом опису, датом из перспективе гимназијалца, види се човек који је „Србе покушавао да лечи од политике“⁵⁸ и свест о штетности таквих подела по напредак државе, али ту до изражаја долази и истанчано чуло да види детаљ и да донесе општу слику.⁵⁹ Наводна „воља народна“ која је хтела да збаци кнеза Александра Карађорђевића и да врати Обреновиће у Србију, приказана је у Ђорђевићевом опису у свој својој стихијности и подложности сваковрсним манипулацијама, без директног улажења у позадину и припреме за политички преврат. Најаву судбоносних догађаја Ђорђевић започиње сликовитим описом:

„Отуда од Велике Пиваре, у којој се сада изигравало много судбоносније позориште од онога у коме су играли дилетанти, јер сада у истој сали беху се[д]нице Народне Скупштине, – поред куће Илије Новаковића и Прајзовића, право уз брдо, беше се упутила једна велика скупштинска депутација. Да ли због важности своје мисије или због оне врло стрме узбрдице, она је ишла врло полако и достојанствено. Напред корачаху богати Гаван, Миша Анастасијевић с оним грдним његовим обрвама које су му висиле преко очију као какве надстрешнице,

⁵⁵ „Ето, опет изгубисмо Аријаднин конац, који треба да нас проведе кроз лабиринат ових успомена из детињства, што се гурају једна поред друге, као што су се гурали раздрагани Београђани кроз мрачну Стамбол-Капију око јације 12-ог децембра 1858!“ (*Истио*, стр. 171).

⁵⁶ Поповић оставља податке о тим догађајима, пописујући оно што је из његове перспективе значајно и са позиције исказане питањем „*Ко је крив шито новога Књаза не волим?*“. О великом народном одушевљењу поводом потврђења кнеза Милоша речита је сцена о осветљењу: „Само што ја новаца никако немам, а К. Н. навалио да и ми упалимо свеће на пендерима. Ајде-де, рекнем, но немамо свијетњака, те ти Нов. једну свећу у наш земљани светињак, а другу у лонац пун пепела, те тако боље него никако. *401 Јан*. На илумин. разбијали су пенцере камењем оним који нису свеће запалили били.“ (*Истио*, стр. 137).

⁵⁷ Владимир Ђоровић у приказу прве књиге *Успомена* замера наводно познату безбрижност и лакоћу „којом Г. Ђорђевић ради своје списе“, спочитавајући му што се он „ни мало не труди да провери своје наводе“ и наставља: „Његови наводи су, стога, подложни критици, нарочито су мало поуздани код имена лица, места, датума; а све те погрешке долазе колико из заборавности, толико и из нехата.“ (Владимир Ђоровић, *Др. Владан Ђорђевић, Успомене. Културне скице из друге половине XIX века. Књижа ирва. Нови Сад, 1927.*, Српски књижевни гласник, књ. 22, септембар–децембар 1927, стр. 126).

⁵⁸ В. Ђоровић, *нав. дело*, стр. 125.

⁵⁹ Ђорђевићева способност да запази општу слику, али и карактеристичну појединост запажена је већ у његовим путописима (видети: Д. Иванић, *нав. дело*, стр. 272).

до њега велики Обреновићевац из Јагодине, Стевча Михаиловић. Иза председника и потпредседника Скупштине иђаху секретари: Јово Илић, Јеврем Грујић и Милован Јанковић.

– А где – рече Ипократ Драгиши – наш професор није у немецком оделу него у народном. Како му лепо стоји ћурче, џемадан и чакшире, п[о]гле има и силав и два пиштоља за силавом!

Драгиша само се обрецну.

– Шта ме се тиче како се облачи тај ђора – па остави друштво и врати се у разред сам.

– Шта му би – пита Ипократ Драгутина Поповића – да нашег славног професора историје зове ’Ђором’?

– Па како би теби било, да си ти род Књазу као он, па да гледаш како народ иде да од њега тражи оставку?

– Право кажеш... Ја на то нисам ни мислио... А јес’ истина наш г. професор мало разрок! –⁶⁰

Опис ђака и окупљеног света који скупштинску депутацију као народне представнике поздрављају скидањем капа, а ником из делегације не паде на памет да отпоздрави и коментар: „Није ни чудо. Тим људима било је хладно око срца; они беху свесни да носе своје главе у торби. Истина и попечитељнутрењи дјела г. Илија Гарашанин и ’Господар’ Тома Вучић Перишић, и многи совјетници су с њима у договору, али опет ко зна, кад ови виде куда је народ навалио, да не окрену други лист [...]“⁶¹ сликовит је одјек политичких превирања која су потресала земљу. Јаз династичких подела приказан је и у сцени у којој се командант батерије капетан Божић, стојећи испред напуњених топова уперених према Великој пивари расправља са својим братом:

„– Јели, бре јеси ли ти полудео? –

– Што? –

– Зар се ти нађе да командујеш топовима, напереним противу народа и његовог преставничества? –

– Нисам се ја нашио, него сам на своме месту и служби, и ако ми мој претпостављени нареди, ја ћу да командујем паљбу повереној ми батерији! –

– Валлах је с’ чуо? Ја сам ти рођени брат, али ако ти пуц[а]ш на Народну Скупштину ја ћу те сâм зубима заклати! –

– Вуци се одатле па језик за зубе. Незнам ја за твоје скупштине него само за моју заклетву коју сам положио на вјерност Његовој Свјетлости Књазу Александру Карађорђевићу! –

⁶⁰ В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 159–160.

⁶¹ *Исто*, стр. 160–161.

– А леп ти је тај твој Књаз, не роди га мајка! Он, побегао ноћас у турски град а вас као псе напујао да пролијете крв народну, и да отечество баците у грађански рат! –⁶²

Читање прокламације секретара Јеврема Грујића о „изневеравању отечества“ кнеза Александра Карађорђевића и о одлуци Народне скупштине о постављању Намесништва до повратка наследног кнеза Милоша Обреновића, преко поклича окупљеног света, Ђорђевић претвара у својеврсну драмску сцену, а слика прераста у ванвременски документ о људским поступцима у превратним временима:⁶³

„Кад се поменуло име Књаза Милоша, наста такав урнебес и тако одушевљено клицање у оној светини, да се од ’Ура’ и ’Живио Књаз Милош’ није могло ништа више чути. Бадава је Јеврем Грујић махао обема рукама, бадава су и сви остали са доксата давали знаке да прокламација још није свршена, оној светини није више ништа требало њој је било доста што је чула да се враћа онај исти Књаз Милош, кога је таква иста светина 1839 са проклетством протеривала из земље, бацајући за његовим чамцем каменице и вичући ’Кад се ове каменице врате из Саве, онда се и он вратио’ Каменице се нису вратиле, али ето сам глас да ће се вратити стари ’тирјанин’ беше сад довољан да светина дође изван себе од радости, да пева, да се грли и љуби и да се до промуклости дере ’Живио, Књаз Милош, отац отечества!’

[...]

Ипократ се од силног узбуђења беше огладнио. Ломи испод кришпина по парче тајина и једе, гледајући и слушајући све што око њега бива и шта се говори.

[...]

Не прође дуго, а озго од касарне упутише се два официра право Великој Пивари.

– Аха – зачуше се гласови – да видимо хоће ли сад капетан Божић да командује „пли“ –

– Пре ће прегристи свој језик! –

– То сигурно они испод липа шаљу ову двојицу да виде шта је Народна Скупштина решила, па да се после саветују коме ће се приволети царству да л’ небескоме или земаљскоме? –

[...]

⁶² *Истио*, стр. 162–163.

⁶³ Директну асоцијацију на позоришну сцену, из које је читљива затомљена иронијска оштрица, даје описом: „Ипократ са својим тајином под кришпином беше такође догурао до спрам капије од велике Пиваре, и гледао је као и цео свет у онај доксат и оне дрвене басамке, који су из авлије пиварске водили на тај доксат, из која су дойле само дилетантски плумци улазили на бину, на којој је сада било њредседништво Народне Скупиштине, докле је у месту њублике у сали, заседало њредставничество народа.“ [подвукла Д. Б.] (*Истио*, стр. 163).

У то стигоше и та два официра. Светина им отвори пут, а они кад стигоше у средину руље викнуше:

– Браћо! И ми смо с народом! Живио Књаз Милош, живио, Књаз Мијаило, живили Обреновићи! –

Читав оркан људских гласова прихвати овај узвик.

Само један намрштен господин, кога Ипократ беше за то опазио што није ни један пут викнуо 'Живио' прогунђа.

– Мудре зверке. Сад не фали Јоци управитељство вароши Београда, а Ранко ће сигурно постати началник воинства! –

[...]

Ипократ и нехотице погледа у оног намрштеног господина. Овај само што отпљува и рече неком до себе.

– Како су ова двојица били вјерни књазу Александру тако ће бити вјерни и Обреновићима! –⁶⁴

ИСТРАЈАВАЊЕ НА ДОКУМЕНТУ

Податке о томе како је настајала једна генерација која ће преузети вођство у књижевном и политичком животу потоњег периода,⁶⁵ Ђорђевић оставља углавном литерарно неубличене, за разлику од приповедања у којем вештим нијансирањем дочарава прелазак са дечје игре војника на опонашање богослужења, које је у дечјој свести изазвао сусрет са архијерејском службом тог доба и потребе да се имитација ђакона и свештеника изведе пред публиком, односно старемајком – сликајући постепено развијање страсти ка читању, а потом и ка „изигравању театора“ – присутне и код његових вршњака. Оснивање ђачког „позоришног друштва“ дато је низом комичних епизода уз анегдотске пасаже, али живим сценама у којима се осликава и иницијатива и страст и домишљатост, али се оставља и документ о позоришном животу престонице, како оном који су чиниле дилетантске ђачке дружине, тако и оном одраслих дилетаната – са свим подацима о извођеним оригиналним

⁶⁴ Интересантан је у наставку дат и портрет Томе Вучића Перишића који Ђорђевић скицира кроз коментаре окупљеног света: „Та зар не знаш старога крвника Вучића [...] Зар то она силетина? Што се онако згурио? И што ће му онај зелен кров над очима? [...] Па почиње да га стиже благослов свију оних које је побацао у врачарску рупу, и свију оних које је о катанској буни ударио на точкове од Шапца до Београда! [...] Платиће ћоро за сва зла која је починио.“ (*Истио*, стр. 164–166).

⁶⁵ Читава епизода са догађајима у вези са Светоандрејском скупштином послужиће Ђорђевићу да са општег плана пређе на лични, али и да обезбеди дистанцу објективног посматрача речима: „Да ли је Свето Андријевска Скупштина учинила добро што је повратила у Србију династију Обреновића, то нека решава историја, то нас се овде не тиче.“ и констатацијом да су догађаји који су професора историје Јову Илића отргли од професуре били судбоносни за „писатељство нашега драматичара“, враћајући се – уз истицање значаја Илићевих надахнутих предавања из српске историје „која су сипала драмске предмете као из рукава“ – причи о почецима књижевне делатности своје генерације (*Истио*, стр. 171–172).

и преведеним делима. Већина тих дела није штампана, па је утолико значајније све што уз низање згода и незгода приликом извођења представа Ђорђевић исписује о том периоду. Иако су из данашње перспективе свакако успелији делови прве књиге *Успомена* – странице испуњене дијалозима и живописним сценама које пресеца понеки коментар временски удаљен од описиваних догађаја, најзначајније – у књижевно-документарном смислу – јесу странице које говоре о оснивању првих ђачких листова и дружина, зачецима литерарне и критичарске праксе своје генерације, али и почецима сарадње у озбиљним књижевним листовима оног времена – испуњене дневничким белешкама Косте Поповића, садржајима ђачких цедуља, садржајем ђачког листа *Оценишеш*, правилима о понашању у ђачком удружењу, првим делима донесеним у изводу или у целини, преписком са уредницима, а потом и прегледом књижевних садржаја малобројних београдских и новосадских гласила.

Без обзира на поменуто тежњу да дати период у којем се осликава почетак књижевне активности поткрепи што бројнијим и обимним сачуваним текстовима из тог доба, било у форми писама, поетских и прозних остварења, критичарских или дневничких бележака, што нужно умањује литерарни доживљај – овај део прве књиге *Успомена* у смислу успешних портрета обележавају ликови Косте (Стојана) Новаковића и прерано преминулог Косте Поповића. Из њихових рукописа, али и односа према млађем Ђорђевићу, јасно се уочавају два заокружена и доминантна карактера – проницљивост, постојаност, зрелост, честитост, али и пргавог Поповића и смиреност, одлучност да брани своје ставове и рани критичарски нерв ауторитативног Стојана Новаковића.⁶⁶

Колико је значајна улога обојице за усмеравање и формирање своје генерације сведочи коментар: „Код обојице је долазило толико другара у посету, и пре и после школских часова, да је Новаковић за време годишњих испита школских морао на својим вратима са четири обланде да прилепи овакав плакат. 'Молим другове и пријатеље да не улазе. Учим за испит'. К. Н. Ово је респектовано“.⁶⁷ Та соба у дворишту једне неугледне куће за коју Ђорђевић бележи да је сигурно грађена за „сарачану“ јер „на њој не беше никакве браве, него само једна реза, кроз коју се провлачило парче зарезаног дрвета, кад је ту собицу ваљало затворити“, постала је са својим сиротињским намештајем, али са мноштвом књига и хартија⁶⁸ – само средиште ђачког живота где је заседало уредништво листа *Оценишеш*, где се налазила архива у којој су чувани сви рукописи друштва, „сочиненија“ која су „чланови“ доносили и читали у својим „засједанијама“, све писане

⁶⁶ Видети: Љиљана Костић, *О Стојану Новаковићу у Успоменама Владана Ђорђевића*, Зборник радова, год. 13, бр. 12. Ужице: Учитељски факултет, 2010, стр. 145–155.

⁶⁷ В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 249.

⁶⁸ „Поред противу положеног зида били су намештени два пара ногара, на њима четири нерендеисане даске, на овима сламњача и један сламом напуњен јастук, преко целог једна шареница или ћилим домаће индустрије [...]. Поред прозора беше мали сто од рендеисаних али не офарбаних дасака. На столу пуно књига и хартија, један дивит и неколико гушчијих зарезаних пера. [...] По зидовима, који беху окречени неколико великих јексера, о којима је висило неколико старих панталона, један зимски капут, један пешкир, једне гусле, један сламни шешир.“ (*Истио*, стр. 248).

критике, сва писма „кореспондената“ сви протоколи и „сви тромесечни, шестомесечни и годишњи извештаји“.⁶⁹

За познанство са „два Константина“ пресудну улогу одиграло је премештање у четврти разред из Велике гимназије код Саборне цркве у теразијску полугимназију, школске 1858/59. године отворену за ђаке са Врачара, где су исте године у шести разред били уписани Новаковић⁷⁰ и Поповић, први из Шапца, други из Жевице, али и штампање Ђорђевићевог првог дела – драме *Робови и Сулејман*, у потпуности преузетог из старих бројева Давидовићевог *Забавника*.

Прво штампано дело ученика четвртог разреда гимназије није био мали догађај и оно је изазвало „појамну сензацију међу београдским ђацима“;⁷¹ а причу о свему што га је могло коштати „писатељства“ користи за документовање потоњег стваралаштва, на који су пресудно утицали ученици виших разреда од којих га је делило свега две године. Критика коју поводом драмског првенца Ђорђевићевог, Поповић објављује у њиховом ђачком листу *Оценишћел* у броју од 18. јануара 1859,⁷² не само да је податак о концепцији листа и озбиљности са којом се приступало његовом уређењу, него је и податак којим се заокружује лик Косте Поповића.⁷³ Поменута критика у ђачком листу спречила је објављивање много озбиљније критике већ спремне за слање у познати лист *Српски дневник* у Новом Саду, а од слања исте Стојана Новаковића је одвратила педагошка реакција Поповића: „Новаковић је већ био променуо сребро за банку да пошље своје писмо, кад му је Поповић ово казао 'Не можеш ти *једно дејте* са собом у изображенију мерити' (записке К. Поповића

⁶⁹ Поред података о покретању њиховог ђачког листа *За Србинство* и прве „књижевне дружине“ која се састајала у башти Драгише Станојевића, сина тадашњег државног саветника Јеремије Станојевића, иначе у родбинским везама са Карађорђевићима и Ненадовићима, који је младе пасиониране читаоце упознао са *Шумадинком*, листом Љубе Ненадовића његовог ујака – Ђорђевић оставља податке и о другим листовима у београдској гимназији. У вишим разредима постојао је *Ђачки венац* из којег се изродила 1858. дружина и лист *Слоја*, додуше кратког даха: „На скоро за тим свадиле су се и чланови оснивачи 'Слоге' и да би доказали да и мале ствари пропадају са неслоге, растури се друштво, тако да сви покушаји да се оно обнови остадоше такође 'без успјеха'“, а услед растурања „Слоге“ Коста Поповић и Коста Новаковић покренули су са Божидарем Николићем свој лист *Оценишћел* (*Истио*, стр. 96–97).

⁷⁰ Оставља Ђорђевић и податак да је син сиромашног шабачког столара школовање у Београду продужио захваљујући професору Стојану Бошковићу, који је увидео његову даровитост (*Истио*, стр. 129–130).

⁷¹ *Истио*, стр. 178.

⁷² *Истио*, стр. 178.

⁷³ Поповић је несумњиво имао велики утицај на своје вршњаке. Открива се његова природа у дневничким белешкама, али Ђорђевић употпуњује његов лик коментарима о оштрим и педагошким критикама којима је усмеравао књижевни рад својих другова, наводећи да су га звали – Коста Постојани због његовог немилосрдног инсистирања на истрајности у пословима којих су се прихватили, односно редовном писању и предавању прилога за ђачки лист које су обећали, истичући његову ауторитативност и називајући га „громовником постојанства“ који није толерисао књижевни нерад.

под 18 јан. 1859)⁷⁴ Захваљујући том гесту, Ђорђевић се упознао са својим „критичарима“, а познанство је прерасло не само у доживотно пријатељство, него је утицај старијих другова био пресудан за његов даљи развитак; они су му много боље и примереније од професора⁷⁵ приближили драмско стваралаштво и педагошки су га: „водећи га за руку, вратили на подножје брега, на мале приповетке и новелице *о ономе што је сам видео и доживео*, па и ту, критикујући написмено сваки његов нови покушај када нешто напише, нису га пуштали из руку док нису сами видели да га могу, као књижевног полетарца пустити на јавност.“⁷⁶

Уметањем у ткиво *Успомена* рукописа сачуване трагедије *Љубоје жујан српски* у целини, написане 1861. године за потребе ђачког театра, плаћен је свакако дуг документарности, али писмо Стојана Новаковића донето као критика на поменуто дело, препуно романтичарских идеала – верна је слика о добронамерности и несумњивом „менторском“ односу Новаковићевом који уз похвале бележи шта је све нужно поправити у трагедији у складу са тим да „појезија драматска буди у народу успомене подиже у њему народност али увек са оних страна са којих тај народ храмље“⁷⁷ – и у потпуности открива доминантне обрасце тадашњег књижевног манира.

У вези с тим не чуди што су Новаковић и Поповић постали „центар“ око којег су се поред Ђорђевића окупили Јован Петровић, Стојан Живковић, Драгутин Станојевић,⁷⁸

⁷⁴ *Истио*, стр. 180.

⁷⁵ Своју ђачку драму *Петар Гојниковић*, са одушевљењем примљену у Станојевићевој башти где се прва књижевна дружина окупљала, Ђорђевић је, тражећи савет и сугестије, однео на читање Малетићу „професору појезије и реторике у гимназији и највећем драматичару оног времена“ који је свој педагошки приступ исказао судом: „На, ево ти твојег шарабатања. Ништа не ваља. Нити има експозиције, ни заплета, ни јединства у јунаку, ни у месту радње ни у времену. То је п[р]осто биографија Петра Гојниковића подељена у сцене, па још у какве сцене! [...] Па онда о карактерима ни поњатија немаш. Једно исто лице је у првом чину сама добродјетељ, а у другом злоковарни интригант и злодеј. Па онда, [о]во [н]ије драма него касапница. [...] На крају ни једна од дјејствојући персоне не остаје у животу, и на послетку би, морао и Суфлер да се убије! Остави ти то, па учи добро лекције! Ипократ беше уништен.“ (*Истио*, стр. 158–159).

⁷⁶ *Истио*, стр. 179–180.

⁷⁷ У истом тону су и примедбе да одређене поступке својих јунака усклади према српском обрасцу „јер су Срби челичнији, они више подносе и владају својим осећањем и у љубави и у муци“ и „нигда не би требало пустити Србина да чини тако опака дела девојци за љубав, јер томе нема доказа у народној појезији“, све до тога да се од речи којих нема у „српском појетском језику“ Ђорђевић може спасити ако пишући стихове увек има на уму „лакост окретност и језик заједно с речима у народним песмама.“ (*Истио*, стр. 242–245). Новаковић ће и касније бити поуздан и оштар критичар којем је Ђорђевићев на читање слао своја дела тражећи од њега савете пре штампања и покуравајући се његовом ауторитету (видети: С. Рајић, *нав. дело*, стр. 35).

⁷⁸ Забележиће Ђорђевић да пријатељство са Станојевићем „у пркос врло различним њиховим карактерима и у пркос свима политичким превратима Србије у којима су они често били политички противници, јер је један био по свом оцу Обреновићевац“ траје 55 година и да без обзира на то што

Павле Шафарик,⁷⁹ Милан Протић, Лазар Докић,⁸⁰ Алекса Јовановић, Стеван Поповић, Коста Петровић..., ни што су уживали поверење и наклоност, на пример, старијег „кореспондента“ Чедомиља Мијатовића, тада већ лицеисте.

Од каквог је утицаја било чланство у ђачкој дружини „Република“, рад на листу *Оценишле* и уопште критике које су стављали једни другима на прве књижевне покушаје, сведочи и податак да је Ђорђевић стекао толико самопоуздања које га је одвело већ 1860. у редакцију *Српских новина* право код Стојана Бошковића и да је његова приповетка „Пушчана зрна“ штампана у подлиску исте године.⁸¹ У прилог предузимљивости и истрајности стваралачког рада гимназијалаца и лицејаца у последњем поглављу прве књиге *Успомена* поменуће Ђорђевић инертност књижевних и јавних радника у Србији тог доба, посебно указујући на стање у Друштву српске словесности⁸² и претпостављајући извесној запарљености престонице рад појединаца на пољу културе у Новом Саду.⁸³

је „Драгиша био према свима својим другарима врло прек и напрасит, кад-што прави силеција, и ако је он политички борац, писао је читаве књиге противу својих некадашњих другара, у којима их је страховито масакрирао, опет је оно пријатељство из детињства било јаче, и оно још и седе старце везује...“ (В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 93).

⁷⁹ „Павле Шафарик, имењак свога стрица, великог слависте, а син Јанка Шафарика бившег професора, народног библиотекара и државног саветника [...] је умро као врло високо цењен виши официр српске војске, као артиљеријски пуковник...“ (*Истио*, стр. 45).

⁸⁰ За свог школског друга, будућег лекара и гувернера краља Александра, написаће: „Па трагедија која се зове Лаза Докић! Он који би у другом свету постао славан професор физиологије [...] он, који није имао појма о педагогији, имао је да васпитава једног владоца, и није ни слутио каквог Нерона спрема својој отаџбини, он, који је био слободоуман човек, помогао је томе своме ђаку да отпочне серију државних удара који су не само аутору тих удара дошли главе, него су отаџбину оназидали за 40 година! Још је судба била милостива према Лази Докићу што му није дала да доживи резултате свога ’гувернерства’. [...] – и он је умр’о као Министар председник!“ (*Истио*, стр. 41–42).

⁸¹ Бележи Ђорђевић занимљив и подстицајан сусрет с главним уредником Бошковићем који је пажљиво одслушао читање целе приповетке ђака из петог разреда гимназије, на чије је залагање она објављена у подлиску *Српских новина* 26. фебруара 1860. године (*Истио*, стр. 339–360). Ђорђевић је почетак свог књижевног стваралаштва рачунао од штампања те приповетке, занемарујући свој неуспели драмски првенац *Робови и Сулејман*, штампан о трошку ујака, угледног београдског трговца, чије је примерке после поменуте критике Поповићеве у *Оценишле*у уништавао.

⁸² Импресиван је преглед оригиналних и преведених радова и критика поводом њих, које Ђорђевић наводи уз име сваког члана ђачког друштва насталих у току две године (1860/1861), у поглављу Ђаци списатељи. Вероватно као супротност њиховој истрајности у раду, у последњем поглављу Српске Атине и Спарта наводи да је рад на књижевности у Србији тада био концентрисан око Друштва српске словесности и критикујући учинке, Ђорђевић констатује да је „то стање знатно утицало на развитак наших књижевника-почетника“. Критику младог нараштаја окупљеног у друштву илуструје кроз констатације Јанка Шафарика „који је кукао са нерада четрдесет ондашњих научника и књижевника у Србији“ (*Истио*, стр. 370–375).

⁸³ Значај Ђорђа Поповића Даничара и покретање *Данице* у којој су сарађивали не само најзначајнији књижевници с обе стране Саве и Дунава, подвући ће и констатацијом да је он окупио „и старије, и млађе

Разлози из којих Ђорђевић инсистира на документовању тог раног периода књижевног стваралаштва своје генерације може се ишчитати и у његовом поимању и оцени значаја тог заједничког и преданог рада и својеврсног самообразовања књижевника-почетника:

„Не стоји оно, што је Коста Поповић написао у последњем протоколу дружине, да дружина није одговарала потребама ради којих је установљена. Напротив она је, за те две школске године у којима је радила (1859/1860 и 1860/1861) научила оне своје чланове, који су били у њој од почетка до краја, систематском раду, издржљивости у приљежању (у 'постојанству' намрштена из Жежевице), натерала их да уче стране језике, да би са њих могли преводити, извежбала их у првим покушајима самосталног књижевног рада, положила је темеље за цео њихов доцнији књижевни рад, који је заузео угледно место у историји српске књижевности за потоњих 50 година.“⁸⁴

ОД СЕЋАЊА ДО БАШТИНЕ

Драгоцене странице прве књиге *Успомена* Владана Ђорђевића, са свим својим више или мање успелим литерарним узлетима, несумњиво су значајан извор и прилог за проучавање како историјских и друштвених прилика, тако и књижевног живота једног времена, али и онога што је то време оставило у наслеђе будућим нараштајима.⁸⁵ Оне су и сведочанство о прегалаштву, сазревању и утемељавању у стожере националног бића једне генерације која је још увек била далеко од догађаја који ће многе од њих заувек удаљити. Нема сумње да је „књижевно“ заједништво одиграло значајну улогу у њиховом формирању, каснијим настојањима и ангажовањима, а многим од њих постало можда и упориште у времену из којег датирају речи Стојана Новаковића: „Пази ти да не прођеш горе од мене, да те не баци на ђубре пошто те добро исцеди“⁸⁶ упућене свом побратиму, куму и дугогодишњем пријатељу који се нашао на месту председника Владе у време Александра Обреновића. Можда баш оно „постојанство“ научено и вежбано у том раном периоду, под будним оком Косте Поповића, који је, између осталог, своје високе критеријуме намећао

па чак и књижевне полетарце из Србије“, остављајући податке да су се у *Даници* појавили и његови и прилози Стојана Новаковића, али доносећи и преписку Даничареву са Костом Поповићем и Стојаном Новаковићем која сведочи о томе да је Даничар давао немали простор књижевним почетницима, старајући се да унапреди њихов рад (*Истио*, стр. 375–380).

⁸⁴ *Истио*, стр. 297.

⁸⁵ Не стоји тврдња Милана Савића по којој су најбољи Ђорђевићеви мемоари из младости, а још мање његове успомене квалификује реченица: „Сви каснији списи су мање-више одбрана његове политике“ (М. Савић, *нав. дело*, стр. 619).

⁸⁶ В. Ђорђевић, *Крај једне династије: прилози за историју Србије*, књ. 1, Београд: Штампариа Д. Димитријевића, 1905, стр. 69–70.

и милом и силом, није дозволило Владану Ђорђевићу да одустане ни у тренуцима када је, налазећи се „између два жрвња: један су чиниле Русија и Аустро-Угарска, а други син и отац – Александар и Милан Обреновић“, отписивао том истом побратиму: „Не могу ја, драги Стојане, ништа учинити код оваквог стања ствари. Мени се да̂ правац, који кад-год и против свога уверења ја као веран поданик радим, али кад ствар коју предуздем приведем крају, тај се правац мења и онда изгледа само једна шепртљанија⁸⁷ и можда су му захваљујући упориштима стеченим у ђачко доба „крила изнела меса“⁸⁸ да документује и у сведочењима истраје и својим позним делом преживелим до данас, у којем – свестан онога што оставља – као одјек давнашње полемике духова у времену бележи:

„Драстично је и филозофирање Косте Поповића да је само дух младежи способан за велика дјела, а да оклепани старци на цео свет мрзе. Напротив, драга сени Косте ’Постојаного’ ево један оклепани старац не само што не мрзи цео свет, него га тако воли, да се под седим власима одлучио на велико ’дјело’ да спасе за историју и своје ђачке записке, и целокуп[н]о ’ђаковање-царевање’ твоје и генерације коју си ти учио ’постојанству.’“⁸⁹

Стога, без обзира на могућа жанровска разврставања, *Успомене* Владана Ђорђевића намећу се као ванредан пример прожимања и преплитања књижевно-уметничких и фактографско-историографских опомињања, ослобођене застарелог и приземног пројектовања тренутно актуелних проблема. С обзиром на чињеницу да је исказ докумената историјски и да припада свом времену, општење са једним другим и другачијим светом требало би да у свакој речи одзвања епохом на коју се односи, па се тако Ђорђевићева настојања морају посматрати као сећања верна животу, али и документу. Одређени степен обновљеног, провереног трагања по прошлости могуће је достићи само ако се добро познаје општи историјски контекст и духовни оквир, а Ђорђевић је у својој књизи изнео разноврсне и слојевите историјске чињенице и истине, исказане у веродостојној, аутентичној, топлој прози.

Тако је повесно-духовни подсетник заснован на сећању, претрајавајући време, постао национална баштина, израсла из личности и делања човека који са горчином сазнања о трагедији свог народа, али и ширином која сагледава дубље, и дуже, токове националног живота, одолева времену као верни тумач најдубљих осећања свога народа, проповедник неупоредивог јуначког и духовног наслеђа, али и посленик обнове најпостојанијих стваралачких и људских вредности.

⁸⁷ Архив Србије, Збирка Војислава Јовановића Марамбоа, Ђорђевићево писмо од 26. децембра 1899. године (по старом календару). Цитирано према: С. Рајић, *нав. дело*, стр. 226.

⁸⁸ Колико се критичар Коста Поповић урезао у Ђорђевићево сећање види се по томе што он варирајући његову реченицу, изговорену поводом једног од раних Ђорђевићевих рукописа: „Видећеш како сам те критизирао. Доиста да имаш крила не би ти перо изнело меса“, више пута бележи у *Успоменама* правећи варијацију нпр. „а не као што је Коста критиковао да писцу ни крила неће изнијети меса“ (В. Ђорђевић, *нав. дело*, стр. 293. и 140).

⁸⁹ *Истио*, стр. 113.

ЛИТЕРАТУРА

- Јанко Веселиновић, *Јунак наших дана*, Београд: Полит, 1982.
- Ребека Вест, *Црно јајње и сиви соко: илустрације кроз Југославију*, Београд: Вулкан издаваштво, 2017.
- Владан Ђорђевић, *Успомене: културне скице из друге половине деветнаестог века*, II–V, Рукописно одељење Матице српске, инв. бр. М.14.045.
- Владан Ђорђевић, *Успомене: културне скице из друге половине деветнаестог века*, I, Архив Србије, Лични фонд Владана Ђорђевића, ВЂ-21/22/25/26/29.
- Владан Ђорђевић, *На тробу Др-а Вука Стеф. Караџића*, Беч: ауторово издање, 1864.
- Владан Ђорђевић, *Важности јесенских вечери: беседа Владана Ђорђевића, говорена о првој скупици целих српских омладине*, Нови Сад: Штампарија Игњата Фукса, 1866.
- Владан Ђорђевић, *Свети Сава и Вук Караџић*, Матица, год. II, 1867, бр. 20, стр. 495–497; бр. 21, стр. 517–519; бр. 22, стр. 543–546; бр. 23, стр. 566–567.
- Владан Ђорђевић, *Крај једне династије: прилози за историју Србије*, 1–3, Београд: Штампарија Д. Димитријевића, 1905.
- Владан Ђорђевић, *Српско-турски рат: успомене и белешке из 1876, 1877 и 1878 године*, 1–2, Београд: Штампарија Д. Димитријевића, 1907.
- Владан Ђорђевић, *Историја српско-бугарског рата 1888*, 1–2, Београд: Задужбина И. М. Коларца, 1908.
- Владан Ђорђевић, *Министар у ајсу*, Београд: Штампарија „Штампе“ С. М. Ивковића и комп., 1909/1910.
- Владан Ђорђевић, *Успомене: културне скице из друге половине деветнаестог века*, Нови Сад: Славија, 1927.
- Душан Иванић, *Поговор, Мемоарска проза XVIII и XIX вијека*, књ. 2, Београд: Полит, 1989, стр. 289–308.
- Душан Иванић, *Српска приповијетка између романтике и реализма (1865–1875)*, Београд: Институт за књижевност и уметност, 1976.
- Душан Иванић, *Српски реализам*, Нови Сад: Матица српска, 1996.
- Душан Иванић, *Цинизам равнодушног посматрача*, Књижевне новине, бр. 1027/30, фебруар 2001, стр. 23.
- Душан Иванић, *Краљ Милан у жанровском кругу*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, књ. 57, св. 1, 2009, стр. 35–43.
- Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 1/2, Београд: Издавачка књижевница Геце Кона, 1926/1927.
- Милан Јовановић-Стојимировић, *Силуете старог Београда*, Београд: Просвета, 2008.
- Љиљана Костић, *О Вуку Стефановићу Караџићу у Успоменама Владана Ђорђевића*, Узданица, год. V, бр. 2, 2008, стр. 144–150.
- Љиљана Костић, *О Стојану Новаковићу у Успоменама Владана Ђорђевића*, Зборник радова, год. 13, бр. 12. Ужице: Учитељски факултет, 2010, стр. 145–155.
- Миливој Ненин, *Хероји у окупираном Београду*, Зборник радова Српска књижевност и Први светски рат, Андрићград: Андрићев институт, 2015, стр. 97–109.
- Сузана Рајић, *Владан Ђорђевић: биографија поузданој обреновићевца*, Београд: Завод за уџбенике, 2007.
- Милисав Савић, *Коректност као највећи домейн*, Књижевност, год. 55, св. 5–6, 2000, стр. 599–619.

Јован Скерлић, *Омлагина и њена књижевност 1848–1871*, Београд: Српска Краљевска академија, 1906.

Јован Скерлић, *Писци и књије*, 2/3, Београд: Просвета, 1955.

Светлана Слапшак, *Владан Ђорђевић: једна нејодношљива вишњалност*, у: Владан Ђорђевић, *Успомене*, Београд: Нолит, 1988, стр. 413–422.

Душан Стојимировић, *Казивања: дајта историцару српске медицине санитетском ђенералу др Влади Станојевићу-Трнском* (прир. М. Ненин и Д. Мрдаковић), Смедерево: Народна библиотека – Београд: Ars libri, 2007.

Џон Тош, Шон Ланг, *У истрајању за историјом: циљеви, методи и нови ирваци у ироучавању савремене историје*, Београд: Слио, 2008.

Владимир Ђоровић, *Босна и Херцеговина*, Београд: Српска књижевна задруга, 1925.

Владимир Ђоровић, *Др. Владан Ђорђевић, Успомене. Културне скице из грује ђоловине XIX века. Књија ирва. Нови Сад, 1927.*, Српски књижевни гласник, књ. 22, септембар–децембар 1927, стр. 125–127.

Станоје Филиповић, *Доктор Владан Ђорђевић у роману „Јунак наших дана“*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 1967, књ. 30, св. 1–2, стр. 61–70.

Dragana Bedov

USPOMENE BY VLADAN ĐORĐEVIĆ
– BETWEEN TESTIMONY AND ASPIRATION

S u m m a r y

Five volumes under the same title *Uspomene: kulturne skice iz druge polovine devetnaestoga veka* (*Memories: Cultural Sketches from the Second Half of the 19th Century*), which Vladan Đorđević wrote in his later years, were prepared for print in 1927. Unfortunately, only the first one was published, which was roughly limited to the events that began in the summer of 1851 and the events that ensued immediately after the death of Prince Miloš Obrenović, up to the year 1860. Not seldom did Đorđević portray, apart from his personal history, a picture of the social and political situation at the time in the country, by going beyond the set timeframe and by adding some comments in the paper that belonged to the memoir genre. Owing to the fact that he was a direct participant and eye-witness, in the first volume of *Uspomene*, one can discern the outlines of St Andrew's Day Assembly, as well as the background of the dynastic change, the echoes of the reform of the language and spelling introduced by Vuk Karadžić, but also state of affairs in the literary life at the time. The most important data in the literary-historical sense, which Đorđević left behind, are those about his high school days and the beginnings of student associations and the launch of the first student journals – it was a generation that undoubtedly was to mark an era with its undertakings. Even though from today's perspective the most successful parts are those containing dialogues and vivid scenes in which literary testimony is manifested, Đorđević's insisting on documents brings to light numerous preserved texts from that time, starting from

correspondence, through diary entries, contents of student journals, the first unpublished poetic and prose literary works, up to excerpts from the then most significant journals. The extent to which the successful permeation of the literary-artistic and the factographic-historiographical was achieved – makes Đorđević's narration appealing to readers today and makes the final part of the puzzle of him as a man of letters, but also a man who was undoubtedly well acquainted with the general historical context and the spiritual framework of the Serbian nation.